хатирәләр орада ашағыдакы шифрә алтында мүһафизә едилмәкдәдир: Арх —24, г-7 (183). Әсәрләринин бешинчи чилдиндә илк дәфә чап олунмуш бу хатирәләриндә Шаиг елм аләмини марағландыран јухарыдакы мәсәләјә бир ајдынлыг кәтирәрәк тәсдиг етмишдир ки, о, 1914-чү илин јајында Күрчүстанын Манклиси јајлағында Көчәрли илә бир јердә истираһәт едәркән әдәбијјатшүнас алим өз тәдгигатынын "XX әср Азәрбајчан әдәбијјатына һәср едилмиш үчүнчү чилдиндән бир нечә фәсли шәхсән Абдулла Шаигә охумушдур...

Бу чүр фактларын сајыны артырмаг олар. Јаздығы вә алдығы мәктублардан сон чилддә верилмиш бә'зи нүмунәләр дә А. Шаиги фәал ичтимаи хадим, нәчиб инсан, хејирхаһ дост, меһрибан аилә башчысы, сәмими ата кими характеризә едир. С. С. Ахундова, М. Ибраһимова, М. А. Дадашзадәјә, К. Ф. Нехорошова, Ә. Әлибәјлијә, Ј. М. Ланкутисә, нәһајәт, аилә үзвләринә оғлу К. Талыбзадәјә мәктублары мәһз бу чүр тә'сир бағышлајыр.

Депутаты олдуғу ССРИ Али Советинә кәндәрдији 18 декабр 1957-чи ил тарихли мәктуб јүксәк дөвләт мәчлисиндә халгын елчиси кими А. Шаигин көрдүјү ишләр һаггында ајдын тәсәввүр ојадыр. Һәмин мәктубдан өјрәнирик ки, әдиб 1956—1957-чи илләрдә өз сечичиләриндән ијирмидән артыг мәктуб-тапшырыг алмыш, онларын арзу, хаһиш вә тәклифләрини јеринә јетирмәк үчүн хејли иш көрмүшдүр. Губа сечки даирәсинә дахил олан Бала Гусар кәндиндәки Низами адына колхозда орта мәктәбин ачылмасы, колхозчуларын евләринә електрик хәтләри чәкилмәси вә саир абадлыг ишләри онларын депутаты А. Шаигин фәалијјәти, гајғыкешлији илә билаваситә әлагәдар олмушдур.

А. Шаигин өз мүасири олан әдәбијјат вә мәдәнијјәт хадимләринә мәктубларындан тәәссүф ки, јалныз тәк-түк нүмунәләр галмышдыр. Лакин хошбәхтликдән онларын Шаигә мәктубларынын мүһүм бир гисми јашадығымыз күнләрә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. А. Сәһһәтин, А. Сурун, Ф. Көчәрлинин, Һ. Чавидин, Т. Ш. Симургун, С. Вурғунун, М. Арифин Шаигә мәктублары онун әдәби вә педагожи фәалијјәтинин јүксәк гијмәтләндирилдији мө'тәбәр мәнбәләр кими һәјәчансыз охумаг олмур. Вахтилә Шаигин тәләбәси олмуш мәшһур алим вә әдәбијјат тәнгидчиси М. Ариф һәлә 1946-чы илдә өз мүәллиминә дәрин сәмимијјәт дујғусу илә јазмышды: «Сизи јахындан танıјанлар јаратдығыныз әсәрләрлә шәхсијјәтиниз арасында гәрибә бир ујғунлуг олдуғуну көрүрләр... Сиз өз мә'нәви үлвијјәтинизлә надир адамсыныз. Сиз кәнч нәслимиз үчүн бир өрнәк олмаға лајигсиниз... Һејиф ки, биздә һәлә зијалыларымызын һәјатыны вә көзәл хүсусијјәтләрини реал сурәтдә әкс етдирән романлар јохдур. Амма олачагдыр вә устад романчы гәләми Сизи, һеч шүбһәсиз, бир гәһрәман кими тәсвир едәчәкдир». Бу, билаваситә Шаигдән дәрс алмыш нәслин онун шәхсијјәтинә даир гәнаәтләринин ифадәсидир. Он ил сонра, 1956-чы илдә, мартын 20-дә С. Вурғунун јаздығы мәктубда исә Шаигин бир јазычы кими әдәбијјат тарихимиздә мөвгеји дүзкүн мүәјјән едилмишдир: «Сизин адыныз һәр бир азәрбајчанлы үчүн доғма вә әзиздир. Чүнки Сиз бүтүн өмрүнүз боју халгымызын ән нәчиб дујғуларыны, јүксәк һуманист әмәлләрини тәрәннүм едән көзәл бир сәнәткар, бөјүк бир инсан олмусунуз. Тарихин фыртыналары гојнунда јаратдығымыз бөјүк социализм мәдәнијјәтинин илк дастанларында сизин дә имзаныз вардыр».

Шаигин бир сыра ше'р вә һекајәләринин јазылмасындан, јахуд онларын илк нәшрләриндән он илләр кечдијинә бахмајараг, һәмин әсәрләр бу күн дә һафизәләрдә галмагда, нечә-нечә дәрсликләри, мәчмуәләри зинәтләндирмәкдә, јетишмәкдә олан јени-јени нәсилләрин тәрбијәсинә хидмәт көстәрмәкдәдир. Бунунла белә, охучуларын бөјүк әксәријјәти индијәдәк Шаиг јарадычылығынын һеч дә бүтүн нүмунәләри илә јахындан таныш олмаг имканы әлдә етмәмишди. Чүнки бу бешчилдлијә гәдәр мејданда олан нәшрләрин һеч бириндә әдибин әсәрләри бүтүнлүклә әһатә едилмәмишдир. Шаигин һәтта аз-чох мүкәммәл һесаб олунан ахырынчы үччилдлијинә дә (1957—1960) онларча ше'р, поема, пјес, һекајә дахил едилмәмиш, јазычынын елми әсәрләри, нәзәри вә публисист мәгаләләри, шаирин хатирәләр силсиләси, еләчә дә мәктублашмалары бүтөв һалда нәшр олунмамышдыр.

Бешчилдлији әдибин оғлу, Шаиг јарадычылығынын ән мө'тәбәр биличиләриндән олан Камал Талыбзадә тәртиб етмишдир. Филолокија елмләри доктору, профессор К. Талыбзадә классик әдәби ирсимизин тәдгиги вә нәшри саһәсиндә хејли иш көрмүшдүр. О, А. Шаигин мәнсуб олдуғу XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты проблемләринин, хүсуси әдәби нәзәри фикир тарихимизин, гаршылыглы әдәби әлагәләримизин өјрәнилмәси саһәсиндә гијмәтли монографијаларын мүәллифидир. («Аббас Сәһһәт», «Горки вә Азәрбајчан», «XX әср Азәрбајчан тәнгиди»).

А. Сәһһәтин әсәрләринин 1950-чи илдә бир китабда, 1975—76-чы илләрдә исә ики китабда мејдана чыхмасы билаваситә К. Талыбзадәнин әмәјинин мәһсулудур. Шаиг ирсинин тәртиби вә нәшри кими чидди елми һазырлыг, ишкүзарлыг вә һәссаслыг тәләб едән бир ишә К. Талыбзадә бөјүк мәһәббәтлә киришмиш вә өз вәзифәсинин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмишдир.

Мә'лум олдуғу кими, Шаигин әсәрләри ингилабдан әввәл вә сонра мүхтәлиф гәзет вә журналларда дәрч олунмуш, нәшријјатларда китаблар шәклиндә бурахылмыш, дәрсликләрә салынмыш, театрларда тамашаја гојулмуш, бә'зи һалларда һаглы, бир сыра һалларда исә лүзумсуз редактор вә режиссор мүдахиләләринә мә'руз галмышдыр. Јарадычылығына гаршы сон дәрәчә тәләбкар олан әдиб өзү дә әсәрләринин үзәриндә дөнә-дөнә ишләмиш, мүхтәлиф илләрдә онлары чапа вердикчә дүзәлишләр етмишдир. Бүтүн бунлара көрә дә Шаигин архивиндә галан, әлјазмалары фондунда горунан чохлу автографлары, макинә јазылары, чап вариантлары, редактор нүсхәләри, мүәллиф дүзәлишләри вә с. әсасында бу әсәрләрин ән дүзкүн, оптимал мәтнини тәдгиг едиб ортаја чыхармаға бөјүк еһтијач вар иди. Тәртибчи ағыр зәһмәт узунмүддәтли ахтарышлар тәләб едән бу нәшри елми-тәнгиди мәтн адландырмамышдыр. Бунунла белә, Шаигин әсәрләри күллијјатынын кәләчәкдә мүтләг чап едиләчәк елми-тәнгиди мәтни үчүн бешчилдлик әсаслы бир зәминдир. Бешчилдлијин тәртибиндә рәһбәр тутулмуш елми-методоложи принсипләр, Шаиг әсәрләринин јазылма вә илк нәшр тарихләринин мүәјјән едилмәси, зәрури һалларда верилән нүсхә фәргләри бу фикри бир даһа тәсдиг етмәкдәдир.

Јухарыда гејд олундуғу кими, бешчилдлик индијәдәк А. Шаиг ирсинин охучулара тәгдим едилмиш ән мүкәммәл нәшридир. Јә'ни А. Шаиг гәләминин мәһсулу олан әсәрләринин демәк олар ки, бөјүк әксәријјәти бу беш чилддә тәмсил едилмишдир. Бу чәһәтдән јалныз бирчә арзумузу гејд етмәк истәрдик. Әдибин әсәрләринин кәләчәк нәшрләринә онун вахтилә һәр бири халг маарифимизин инкишафында бир мәрһәләни әкс етдирән дәрсликләрини, еләчә дә бәдии тәрчүмәләрини даһа кениш дахил етмәк лазымдыр. Мә'лумдур ки, әдиб рус әдәбијјатындан да, фарс әдәбијјатындан да көркәмли сәнәткарларын әсәрләрини бирбаша орижиналдан тәрчүмә едирди. Бу тәрчүмәләрин күлл һалында топланыб нәшр едилмәси А. Шаигин әдәби фәалијјәтинин вачиб бир саһәсинә ишыг салмагла бәрабәр, Азәрбајчанда бәдии тәрчүмәнин тарихини, тәрчүмә сәнәтинин инчәликләрини, поетик тәрчүмәнин сирләрини өјрәниб үмумиләшдирмәк бахымындан да чох фајдалы оларды.

Сонунчу чилддә бу нәшрдә кедән әсәрләрин чилдләрдә нечә јерләшдирилдијини әкс етдирән сијаһы (әлифба үзрә), тарихи, әдәби сималарын адлар көстәричиси верилсәјди, ондан истифадә етмәји хејли асанлашдырарды.

***

А. Шаигин 1908-чи илдә јаздығы «Јад ет!» ше'риндә дејилир:

Атәшли мүнир әмәлләримлә,
Бир күн дүшәрәм сојуг мәзарә.
Әш'ари-тәранәпәрвәримлә,
Бир күн сусарам дөнүб гүбарә.
Вәгтаки бу шаири-вәтәндән,
Дүнјада нә из галар, нә бир нам,
Үздүкчә сәадәт ичрә шән-шән,
Сүрдүкчә дәмадәм өмрү хошкам,
Јад ет мәни, гајибанә јад ет!

Азад кәләчәјә бөјүк үмидин сәмими ифадәси олан бу ше'рдә Шаиг истәјирди ки, азадлыг нуру парлајанда доғма јурдунун вәтәндашлары ону да гаибанә јад етсинләр. Бу бешчилдлији көзәл сәнәткарын, бөјүк мүәллимин, мүәллимләр мүәллиминин јад едилмәсинә ән бөјүк сүбут дејилми? Лакин курсивлә верилмиш мисралары јазаркән тәвазөкар Шаиг нә гәдәр јанылырмыш! Үзүмүзү онун үрәкләрдә һәмишә нурани галан образына, әбәдијјәт кәсб едән руһуна тутуб дејирик: Әзиз Шаиг! Вәтәниндә изин дә вар, намын да! Изин — мүнтәзәм дәрч олунан әсәрләриндә, ојнанан пјесләриндә, балаларын додагларындакы нәғмәләрдәдир. Адын исә ону ифтихарла дашыјан мүәссисәләрдә, хијабанларда, китабханаларда, мәктәбләрдә, мәдәнијјәт очагларындадыр.

Вагиф, С. Ә. Ширвани, Сабир, Сәһһәт һаггында мәгаләләри Шаигин һәлә 1912-чи илдә чап олунмуш «Күлзар» китабындан көтүрүлмүшдүр. Һәмин мәгаләләр о заман Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында бу бөјүк сәнәткарлар һаггында, сөзүн һәгиги мә'насында, бармагла сајылачаг гәдәр азачыг мәтбу мәнбәләрдән иди. Онун «Сәһһәт тәхәллүс Мирзә Аббасгулу Меһдизадәнин тәрчүмеји-һалы» адлы мәгаләси исә, үмумијјәтлә, А. Сәһһәтин о вахтадәк чап олунмуш илк елми биографијасыдыр. Истәр бу мәгаләләр, истәрсә дә «М. Ф. Ахундов һаггында мүлаһизәләрим» (1924), «Мәһәммәд Һади Әбдүлсәлимзадә» (1924), «Чавидин «Иблис»нам һаиләси һаггында дујғуларым» (1925), «М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»и һаггында мүлаһизәләрим» (1925) мәгаләләри һәмин көркәмли әдәби сималара, онларын адлары чәкилән әсәрләринә даир сонралар кениш ахтарышлар апармыш тәдгигатчыларымызын иснад етдији ән мө'тәбәр мәнбәләр кими әһәмијјәтлидир.

Сабирин вахтилә өз әли илә јазыб Шаигә көндәрдији фактлар әсасында елми ардычыллыг вә дәгигликлә ишләнмиш «Мирзә Әләкбәр Сабирин тәрчүмеји-һалы» мәгаләсини ингилабдан әввәлки сабиршүнаслыгда анчаг А. Сәһһәтин мәшһур мәгаләләри илә мүгајисә етмәк олар. Шаигин тәвазөкарлыгла тәрчүмеји-һал адландырдығы бу мәгалә әслиндә Сабирин һәјат вә јарадычылыг јолуну әкс етдирән гијмәтли елми очеркдир. Һәмин очеркдә шаирин јарадычылығында «Молла Нәсрәддин» журналынын ојнадығы тарихи рола даир мүлаһизәләри Шаигин әдәби просеси мүшаһидәләриндәки објективлији вә инчәлији тәкрар-тәкрар сүбут етмәкдәдир. О, 1906-чы илин баһарыны нәзәрдә тутараг јазырды: «Һәмин бу вахтларда иди ки, мөһтәрәм «Молла Нәсрәддин» журналы нәшрә башлады. Сабирин даһа чочуглукән донмуш вә чәрәјана бир јол араја билмәјән тәб'исәлиминә «Молла Нәсрәддин» журналынын үслуб вә мәсләки чох ујду вә шаирин һиссијјатигәлбијјәсини ојатмаға, тәб'и шаиранәсини дадлы-дадлы охшамаға, әһвали-руһијјәсиндә фөвгәл'адәликләр вә башгалыглар төрәтмәјә башлады. Чохдан бәри донмуш вә мәчрасыны буламајан сәрчешмәји-тәб'и артыг мәчрасыны булмуш олдуғундан бир сејли-хурушан кими ахыб кетмәјә башлады. Даһа доғрусу, нә гәдәр киранбәһа бир ковһәр олдуғуну «Молла Нәсрәддин» гәреләринә аз заманда танытды вә мәсләкиндә биринчилији газанды». Шаиг Сабири халг ичәрисиндән чыхыб ону сызладан јараларла көјнәјән бир шаир кими гијмәтләндирир, шәхсән танындығы бу әзиз адамын заһири көркәминдә, портретиндә дә сәнәткарын һәјаты илә ујғунлуг көрүрдү. «Сабирин дүһасында һаким олан үнсүр һәчвдир» дејәндә шүбһәсиз, Шаиг сатираны нәзәрдә тутурду. Сүбут —Шаигин өзүнүн һәчв анлајышыдыр: «Сабир һәчви әски шаирләрин һәчвинә һеч дә бәнзәмәз. Тамамилә башга һәчв... Тәрзи-ифадәси кәскин, истеһзасы инчә, лакин нүфузедичидир». Шаиг Сабирин мәһз сатираларына әсасланараг онун әдәбијјатымызы гибтә едиләчәк бир һала кәтирдијини көстәрир, сәнәтинин новатор маһијјәтини јүксәк гијмәтләндирирди». «Һәм дә кәләчәк аргадашларына кениш, чичәкли бир чығыр ачды, әски шаирләримиз кими... мин сәнәләрдән бәри чејнәнмиш, јалныз күлдән, нејдән, бүлбүлдән ибарәт олан әш'ардан сәрфи-нәзәр едиб милләтинә башга бир шаһраһи-һидајәт ачды, мүчәддид олмагла бәрабәр һәм дә мүвәффәг олду».

XX әср Азәрбајчан поезијасынын ән гүдрәтли ганадларындан бири олан фәч'и талели шаиримиз Мәһәммәд Һадини һәртәрәфли тәдгиг вә дәрк едән, онун истe'дадынын објектив гијмәтини верән, көрүшләриндәки мәһдудлуғун сәбәбләрини изаһ едән илк алим А. Шаиг олмушдур десәк, күман едирик ки, јанылмарыг: «О, бүтүн әскилијә гаршы үсјан едир, һагсызлыға гаршы мејдан охујур вә она илһам верән, ән зијадә севдији сәрбәстлији, һүрријјәти ше'рләриндә тәрәннүм едирди. Мүшкүлпәсәнд Һадинин кениш руһуна бу аләм дар кәлир, ону јыхмаг, парчаламаг, јериндә јени бир аләм, јени бир каинат јаратмаг үчүн чырпынырды. Лакин елмсизлији ону јүксәлмәк истәдији аләмдән ашағы дүшүрүр. О, ганадлары јаралы бир гартал кими сызлајыр, инләјир, кечмишләриндән, устадындан вә өз ичзиндән ачы-ачы шикајәтә башлајыр». Бу сөзләр Һадинин јарадычылығынын ики китаб вәрәги һәчминдә бир мәгаләдә вериләбиләчәк ән долғун сәчијјәсидир. Бурада елмсизлик сөзү хүсуси шәрһ тәләб едир. Бу сөзү ишләдәркән Шаиг заманына көрә јүксәк дәрәчәдә савада, билијә малик олан Һадинин ичтимаи һәјатын инкишаф истигамәтини, дөврүн апарычы сијаси гүввәсини көрә билмәдијини нәзәрдә тутурду. О шеји нәзәрдә тутурду ки, мүасири вә досту Сабир онлары ачыг-ајдын көрүр вә әсәрләриндә тәкрарсыз бир гүввәтлә әкс етдирирди.

А. Шаигин бә'зи көркәмли сәнәткарларын јарадычылығына даир мүлаһизәләриндә мүбаһисә доғуран мәгамлара кәлдикдә исә онлара тарихилик бахымындан јанашанда објектив сәбәбләри дәрһал ајдынлашыр. «Хагани вә Низами кими мүгтәдир шаирләримизин фарс лисанында төрәтдикләри бәдиәләр шәрәфи јенә дә бизләрә рачедир» кими дүзкүн гәнаәтиндән сонра Шаигин сөјләдији ашағыдакы мүлаһизәни заман өзү тәсһиһә мә'руз гојмушдур: «Лакин тарихи—әдәбијјатымызын парлаг сәһифәләриндә онларын әсәрләри һеч бир јер тутмајачаг вә нами-мүбарәкләри әдәбијјатымызы зинәтләндирмәјәчәји тәәссүф олуначаг шејләрдәндир». Әлбәттә, 1913-чү илдә јазылмыш мәгаләсиндә Шаиг вахтилә објектив сәбәбләр үзүндән һәм дә фарс дилиндә әсәрләр јазмыш, Азәрбајчан шаирләринин талеји мәсәләсини там дүзкүнлүјү илә гојуб һәлл едә билмәзди.

***

Бешчилдлијин сон китабы әввәлдән ахырадәк А. Шаигин хатирәләрини вә мәктублашмаларыны әһатә едир. Хатирәләри вә мәктублашмалары Шаигин јүксәк дәрәчәдә мараглы, мәзмунлу вә зәнкин олан һәјат јолу, јорулмаг билмәдән сон күнләринәдәк давам етдирдији ичтимаи фәалијјәти вә чох гијмәтли шәхсијјәти үзәринә парлаг бир ишыг салыр. Алтмыш илә јахын давам едән бәдии јарадычылығы, мүәллимлији, ичтимаи фәалијјәти әрзиндә һәмишә халгла, онун һәјаты вә тәрәгги уғрунда мүбаризәси илә сых бағлы олан Шаигин хатирәләри вә мәктублашмалары ејни заманда Азәрбајчан әдәбијјаты, халг маарифи вә үмумән ичтимаи фикир тарихинин бир сыра вачиб мәсәләләрини даһа дәгиг вә ајдын тәсәввүр етмәјә имкан јарадыр. Мүасир нәсил бу хатирәләрин ојатдығы интибаһла Нәчәфбәј Вәзировун, Һәсәнбәј Зәрдабинин нуралы сималарыны көрүр, халг сәадәти јолунда варлығыны әсиркәмәјән бу мүчаһидләрлә, онларын һәјатындан јени сәһифәләрлә таныш олур, бөјүк истe'дад саһиби Мәһәммәд Һадинин фачиәсини јашајыр, кәләчәјин гүдрәтли сәнәткары Ч. Чаббарлынын өз илк әсәрләрини сыхыла-сыхыла мүәллими Абдулла Шаигә тәгдим етдијинин шаһиди олур.

Хатирәләрин мүхтәлиф вариантлары нәшр олундугча онларын һаггында јазылмыш, фикир сөјләнмишдир. Биз Шаиг хатирәләринин бирчә хүсусијјәти һаггында бә'зи гејдләр етмәклә кифајәтләнәчәјик. А. Шаигин нәср јарадычылығы илә онун хатирәләри арасында гәрибә бир үслуб вә аһәнк вәһдәти мүшаһидә олунур. Хатирәләрдә әдибин һәлә әсримизин әввәлләриндә јаздығы һекајәләрдә өзүнү көстәрмәјә башламыш дәрин бир сәмимијјәт вар. Мә'лум олдуғу кими, хатирә өзүнәмәхсус тәләбләри вә «гәванди» олан хүсуси бир жанрдыр. Хатирә јазынын шәхсијјәти, кәтирилән фактларын дәгиглији, тәсвир олунан һадисәләрин ичтимаи санбалы бу жанрын вачиб тәләбләрини мүәјјән едир. Лакин бу тәләбләрә чаваб вермәклә јанашы, хатирә, онун ајры-ајры парчалары, һәм дә јахшы бәдии әсәр тә'сири бағышлајырса, бу, артыг мүәллифин усталығы, үслуби јеткинлији илә бағлы олан мәсәләдир. Хатирәләрин «Тифлис» һиссәсиндәки «Ики гардаш», «Лоту чыхды», «Әкбәр әмининин фачиәси», «Хорасан» һиссәсиндәки «Һачынын фәнди», «Бакы» һиссәсиндәки «Ханымағанын фачиәси» вә с. парчалар белә тә'сир гүввәсинә маликдир.

Шаигин хатирәләри мүасири олан әдиб вә шаирләрин һәјат вә јарадычылығына, о дөврүн әдәби просесинә, тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығымызын тарихинә даир бир сыра фактлары дәгигләшдирмәјә көмәк едир. Мә'лум олдуғу кими, көркәмли тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас Ф. Көчәрлинин (1863—1920) мәшһур «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәри 1925—1926-чы илләрдә Азәрнәшр тәрәфиндән ики чилддә (дөрд китабда) чап олунмушдур. Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат Институту да 1978-чи илдә һәмин әсәрин елми-тәнгиди мәтнинин ики чилддә чап етмәјә башламышдыр. Лакин XX әсрин әввәлләринә аид дөври мәтбуатда, бә'зи јазышмаларда раст кәлдијимиз гејдләр күман етмәјә әсас верир ки, Ф. Көчәрли бу тәдгигатынын үчүнчү чилдини дә јазмыш, бурада мүасири олан XX әср әдиб вә шаирләринин јарадычылығыны әһатә етмиш, лакин һәмин чилд әлјазмасы һалында итмишдир. 1958-чи илдә Ф. Көчәрли һаггында намизәдлик әсәри јазаркән А. Шаиглә дәфәләрлә көрүшмүш, ондан мәсләһәтләр алмышдыг. Һәмин көрүшләрин бириндә бу сәтирләрин мүәллифи ондан хаһиш етмишди ки, узун илләр јахындан достлуг едиб дөнә-дөнә мәктублашдығы Ф. Көчәрли барәдә өз хатирәләрини јазсын вә хатирәләриндә јухарыда ады чәкилән мәшһур тәдгигатын үчүнчү чилдинин олуб-олмамасы мәсәләсинә мүнасибәтини дә билдирсин. Хәстә олдуғуна, јазы јазаркән тез јорулдуғуна бахмајараг, гочаман әдиб өзүнәмәхсус аличәнаблыгла хаһишимизи гәбул етди. Онун лүтфән јазыб баша чатдырдығы хатирә «Фиридунбәј Көчәрли» (1963) китабымызын һасилә јетмәсиндә өз начиб ролуну ојнады. Елә о вахт Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фондуна тәгдим етдијимиз

јир, һәччә кедән түлкү сајағы гијафәсини дәјишиб өзүнү мә'минә бәнзәдән, лакин бәдхаһлыг едиб евләр јыхан икиүзлүләрә нифрәт едир. Јазылма вахтлары арасында бә'зән узун илләрин фәрги олса да, халгын һәјаты илә дәриндән бағлылыг, мәһз бу замин үзәриндә учалан хәлгилик һәмин әсәрләрин һамысы үчүн сәчијјәвидир. Халг гәһрәманлыг дастанларымызын руһуну мүһафизә едән «Гочполад»ын, мәнзум нағыл кими ишләнмиш «Тапдыг дәдә»нин, аллегорик үслубда гәләмә алынмыш «Зәһмәт вә зинәт»ин мүсбәт гәһрәманлары истисмар дүнјасында зәһмәткеш инсанларын нәсиби олмуш ағыр күзәраны јахшылашдырмаға чалышан пак гәлбли инсанлар, чәсур гәһрәманлардыр. Гочполадын да, Асланын да, Тапдыг дәдәнин дә амалы бирдир: голузорлулара, дәрәбәјләрә, залымлара гаршы јохсуллары, мәзлумлары, зәһмәт адамларыны мүдафиә етмәк. Бу јолда онлар һәр шејдән кечмәјә, јери кәлдикдә, еһтијач олдугда, һәтта һәјатларыны белә гурбан вермәјә һазырдылар:

Нә бөјүкдүр елин дәрди!..
Халг күл әкди, тикан дәрди.
Онун дағдан ағыр дәрди
Елоғлу Аслана дүшәр.

Халгын чохәсрлик азадлыг арзулары илә гајнајыб-гарышмаг, бу арзуларын һәјата кечирилмәси үчүн одалова атылмаг, ел дәрди, чамаат гајғысы чәкмәк, инсанларын дағдан ағыр дәрдләринә чарә тапмаг Шангин мүсбәт гәһрәманларынын һамысы үчүн сәчијјәви кејфијјәтләрдир.

Шәрги, онун тарихини, әдәбијјатыны, фарс дилини көзәл билән А. Шанг Шәрг тарихиндән, бәдии тәфәккүр нүмунәләриндән, о чүмләдән дә шифаһи халг јарадычылығындан алдығы фактлар, мотивләр әсасында дөврүн тәләбләринә ујғун, өзүнүн педагожи көрүшләринә, тәрбијәви мәгсәдләринә мүвафиг әсәрләр јазырды. Низами дүнјасы, онун образлар, дујғулар аләми бу бахымдан һәмишә Шангин диггәт мәркәзиндә олмушдур. «Нүшабә», «Фитнә», «Султан Сәнчәр вә гары», «Залым падшаһ вә әкинчи», «Сеһирли үзүк»—Азәрбајчан поезија дүһасынын мотивләри әсасында Шангин јаздығы әсәрләрин натамам сијаһысы беләдир.

Шанг әсәрләринин сон чилдинин охучулара тәгдим едилмәси илә «Фитнә» пјесинин јени гурулушда М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театры сәһнәсиндә тамашаја гојулмасы тәгрибән ејни вахта тәсадүф етди.

Низаминин «Једди көзәл» мәнзум романындакы Бәһрам шаһла Фитнәнин мүнасибәтләри әсасында јазылмыш бу пјесдә инсанын мә'нәви тәмизлији проблеми драматургун диггәт мәркәзиндәдир. Әсәрдәки мә'нәви сафлыг идејасыны, инсанпәрвәрлик дујғуларыны тәмсил едән әсас сурәт Фитнәдир. Шанг халгын јохсул тәбәгәсиндән чыхан, лакин өз исте'дады, ағлы вә мәнтиги илә бүтүн сарај адамларындан үстүн олан Фитнәни бөјүк феодал һөкмдарларындан Сасани падшаһы Бәһрама гаршы гојур.

Тәмиз гәлби, сарсылмаз ешги, һазырчаваблығы вә ирадәси илә Фитнә һәр аддымда өлүм, ган дејән әдаләтсиз Бәһрама галиб кәлир. Бу тәһлүкәли мүбаризәдә Фитнәнин мәһарәтлә ишләтдији ики мүһүм силаһындан бири ағлы, мә'рифәтидирсә, икинчиси сәнәтдир. Үмумијјәтлә, Шанг бу әсәрдә әсл инчәсәнәти халг руһунун, демократик мејлләрин тәмсилчиси кими алмышдыр. Фитнәнин зәриф, көнүл охшајан, һәм дә мүдрик тәранәләри, Әјјарын зарафата салыб дедији атмачалар, Бәхтијарын тарындан сүзүлән мелодија бир-биринә говушараг чохларынын горхудан ағзына су алыб дурдуғу сарајда ачы һәгигәтләри шаһын көзүнүн ичинә дејән гүввәтли бир васитәјә чеврилир.

«Вәтән» пјеси (1941) Азәрбајчан фолклорунун гәһрәманлыг мотивләри әсасында јазылмыш гијмәтли әсәрләрдән биридир. Драматург мараглы бәдии васитәләрлә мүһарибә дөврүнүн сәчијјәви конфликтини ифадә едән хејирлә шәр арасындакы мүбаризәни чанландырмыш, биринчинин икинчи үзәриндә гәләбәсини бәдии чәһәтдән әсасландырмышдыр. Шифаһи халг јарадычылығындан механики јолла дејил, мәһз сәнәткарлыгла гидаланараг јазылмыш нүмунәләр кими Гоголун «Суда боғулан», «Милад бајрамы кечәси», «Сеһирләнмиш јер» әсәрләринин хүсуси гејд едән В. Г. Белински көстәрирди: «...бу әсәрләрдә халг хәјалы бәдии чанландырма һалында халг варлығы илә о гәдәр көзәл гајнајыб-гарышмышдыр ки, нәјин нағыл, нәјин һәгигәт олдуғуну һеч бир сурәтлә ајырмаг мүмкүн олмур вә һамысы гејри-ихтијари олараг һәгигәт кими гәбул едилир...». А. Шангин «Вәтән» пјесини охујанда да адамда мәһз бу чүр дујғулар ојаныр. Ушаглар үчүн ишләдији әсәрләрин бир чохуна хас олан бу хүсусијјәт (фолклор нүмунәләри вә әфсанәләр әсасында мүасир һәјатын вачиб мәсәләләрини әкс етдирмәк) «Вәтән»дә даһа бариз шәкилдә нәзәрә чарпыр. А. Шанг намуслу, зәһмәткеш инсанларын севинч вә сәадәтини көзү көтүрмәјән, гәдәм гојдуғу һәр бир кәнди, обаны талан едиб харабазара чевирән, ушаглары, гадынлары, гочалары өлдүрән Гузғун шаһ, Ифритә чаду, Зорба кими јарымәфсанәви сурәтләрин симасында шәр гүввәләри ифша етмиш вә кәнч тамашачыларда онлара нифрәт ојада билмишди. Пјесин диггәтәлајиг чәһәтләриндән бири дә бу иди ки, тәсвир олунан һадисәләр мүһарибә дөврүнүн конкрет һадисәләри илә јахындан сәсләширди. Елманла Дүнја көзәлинин симасында өлкәмизин халгларынын азадлыг еһтирасы, хиласкар әскәрләримизин нәчиб әмәлләри, гәләбә арзулары өз ифадәсини тапмышдыр. Ишғалчылара гаршы мүбаризәдә халгын јенилмәзлијини тәмсил едән Елманла Дүнја көзәлинин севкиси дәрин рәмзи мә'наја маликдир. Елман вәтәнин тимсалы олан бу үлви мәхлугу бүтүн варлығы илә севән, онун уғрунда чанындан кечмәјә һазыр олан гәһрәмандыр. Әсәрин илк тамашасы һаггындакы ресензијалардан бириндә гејд едилирди ки, «Биз Елмана бахаркән гејри-ихтијари олараг бу күн Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә... мисли көрүнмәмиш икидликләр көстәрән вәтән оғулларыны—Бәхтијар Кәримовлары, Мәзаһир Аббасовлары, Камал Гасымовлары хатырлајырыг... Биз үз-көзләри бәдһејбәт, сәсләри ваһимәли дивләрин симасында мүасир инсан чәлладларынын ваһши сифәтләрини көрүрүк».

Ејни тә'сир гүввәси јазычынын «Нүшабә» пјеси үчүн дә сәчијјәвидир. Сөздә нәчиб нијјәтләрдән дәм вуран, лакин гаршысына дуз-чөрәклә чыхмыш бир халга мүнасибәтдә өз гәсбкарлыг нијјәтләриндән әл чәкмәјән румлу Гејсәр (Искәндәр) әввәлчә Совет Иттифагы илә достлуг мүгавиләси бағлајыб сонра өлкәмизә намәрдчәсинә һүчум едән һитлери хатырладыр. А. Шанг Низаминин философ Искәндәриндән фәргли олараг Рум Гејсәрини залым, әдаләтсиз бир падшаһ кими тәгдим едир. Бир инсан олмаг е'тибарилә бә'зи мүсбәт кејфијјәтләринә, билик вә бачарығына бахмајараг, бүтүн дүнјаны өзүнә табе етмәк нијјәти илә јашамыш вә чарпышмыш бу һөкмдара совет сәнәткарынын мүнасибәти објектив сурәтдә елә белә олмалы иди.

А. Шангин ушаглар үчүн јазылмыш тәкрарсыз әсәрләри Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын тарихиндә һәмишә Шанг әтри, Шанг рәнкләри илә сечилән әсаслы бир мәрһәләни тәшкил едир. 1905-чи ил ингилабындан сонра фәалијјәти хүсусилә кенишләнмиш јени типли Азәрбајчан мәктәбләриндә тәдрис просеси Шанг мүәллимин хүсуси зөвг вә психоложи һәссаслыгла јазылмыш дәрсликләри олмадан тәсәввүр едилмәдији кими, Совет Азәрбајчанынын кәнчләр театрынын репертуары да онун «Алданмыш улдузлар», «Нүшабә», «Елоғлу», «Хасај», «Вәтән», «Бир саат хәлифәлик», «Фитнә» пјесләри олмадан јохсул көрүнәрди.

Бешинчилдлик бир дә онунла әләмәтдардыр ки, бәдии јарадычылығы илә јанашы, илк дәфә олараг Шангин елми вә публисист әсәрләрини дә кениш әһатә едир. Дөрдүнчү чилдин әсас материалы Шангин елми әсәрләриндән, мәгалә, мә'рузә вә чыхышларындан ибарәтдир. XX әсрин дикәр көркәмли әдиб вә ичтимаи хадимләри кими Шангин дә фәалијјәти чохчәһәтли вә рәнкарәнк олмушдур. О, әдәби әсәрләр јазмагла јанашы, мүнтәзәм сурәтдә Азәрбајчан, рус вә Шәрг әдәбијјатларынын тәдгиги илә дә мәшғул олмуш, әдәби биликләри, классик әдәбијјатын мүтәрәгги, һуманист фикир вә дујғуларыны күтләләр арасында јајмаг мәгсәдилә мәгаләләр јазмыш, елми даирәләрдә, әдәби дәрнәкләрдә мә'рузәләр охумуш, тәләбәләри, динләјичиләри гаршысында мүһазирәләр сөјләмишдир. Әлбәттә, дөрдүнчү чилд бу гәбилдән олан материалын һеч дә һамысыны әһатә етмир. Бунунла белә, бурада топланмыш әсәрләр Шангин елми јарадычылығыны, идеја мүбаризәләриндә, консепсија чарпышмаларында онун тутдуғу мөвгеји изләмәк үчүн кениш имкан верир. Шангин елми әсәрләри әксәрән онун автографлары әсасында чап едилдији үчүн даһа мө'тәбәрдир. Халгын тарихи илә, ичтимаи-сијаси инкишафын ајры-ајры мәрһәләләри илә әлагә вә вәһдәтдә көтүрдүјү Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов, Сабир, Сәһһәт, Һади кими сәнәткарларын тәрчүмеји-һалына, јарадычылыг инчәликләринә, өзүнәмәхсус кејфијјәтләринә даир Шангин чидди арашдырмалар әсасында кәлдији нәтичәләрин бир чоху бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр. Бәдии јарадычылығын халгын һәјаты илә, онун тарихи, ичтимаи мүбаризәләри илә гаршылыглы әлагәләри һаггында Шангин дүзкүн, објектив гәнаәтләри бу мәгаләләрдә өзүнүн ајдын әксини тапмышдыр: «Әдәбијјат илә чәмијјәт, чәмијјәт илә әдәбијјат сых-сых бир-биринә мәрбутдур. Һәр милләтин әдәбијјаты тәдгиг едиләрсә, о милләтин мүхтәлиф заманларда һәјати-ичтимаијјә вә тәрәггијјати-фикријјәчә нә кими ингилаблара уғрадығыны вә нә кими шәраит дахилиндә тәкамүл етдијини ачыг көрмәк вә анламаг мүмкүндүр. Заманын, мүһитин әдәбијјата тә'сир вә нүфузу олдуғу кими, әдәбијјат да чәмијјәт вә мүһит үзәринә тә'сирсиз галмаз».

чә китаб сәһифәсиндән ибарәт һека-
јәни бу интизар руһу сон һәддә гәдәр
елә кәркинләшдирир ки, онун ахырын-
чы чүмләсиндән көзүнү чәкән охучу
өзүнү ағыр психоложи јүкүн алтындан
гуртармыш кими һисс едир. Гәрибә-
дир ки, финалда һекајә бүтүн бәдии-
лик ганунларына мүвафиг сурәтдә
өзүнәмәхсус бир мәнтиглә гуртарыр-
са да, сурәтләрин талејиндә апары-
чы мәгам кими көтүрүлмүш интизар
јенә дә давам едир. Јә'ни охучу бу
дујғуларла јашајыр ки, Мәмишлә
Анаханым фачиәли сурәтдә өлдүјү-
нү билмәдикләри аталарынын көндә-
рәчәји совгатын, онларын анасы исә
Гурбанын өзкәјә јаздырмыш олдуғу
ахырынчы мәктубун интизарында-
дыр. Бу мәктубун бир даһа јола са-
лынмајачағыны билдији үчүн охучу-
нун интизары Чәнуби Азәрбајчанын
учгар бир кәндиндә көзү јолда га-
ланларын интизарындан да шиддәт-
лидир. Јалныз бирчә нәфәрин, Кәр-
бәлајы Гулунун интизарына сон го-
јулмасы (һансы фачиәләрин баһасы-
на олурса-олсун, гујунун фонтан
вурмасы) һекајәдә әдибин изләдији
идеја мәгсәдилә усталыгла бағлан-
мышдыр. Әсәри охујан һәр кәсдә
Шаигин ше'рләринин ојатдығы бир
дујғу тәкрар баш галдырыр: јох, бе-
лә давам едә билмәз; тәк-тәк милјон
саһибләринин мәнафеји он минләр-
лә бинәсибин интизары һесабына тә'-
мин олуна билмәз! Бу истибдада мүт-
ләг сон гојулмалыдыр!

Кәрбәлајы Гулу Шаигин сонралар
ришхәндлә «әсримизин гәһрәманла-
ры» адландырдығы ичтимаи зүмрә-
нин онун јарадычылығындакы илк
нүмајәндәсидир. «Әсримизин гәһрә-
манлары» романында әдиб јенидән
бу зүмрәнин үзәринә гајытмыш, Һа-
чы Кәрим, Аға Мүрсәл, Әшрәф ки-
ми сурәтләр васитәсилә Бакыда мил-
ли буржуазијанын тәшәккүлү, инки-
шафы вә ифласыны көстәрмәк ис-
тәмишдир. Кечән әсрин сонларында,
әсримизин әввәлләриндә Бакы неф-
тинин дүнја мигјасына чыхмасы илә
әлагәдар олараг јерли сәрвәтдарлар
да сүр'әтлә варланырдылар. Сајсыз-
һесабсыз капитала саһибләндикчә бу
нәслин нүмајәндәләри азғынлашыр,
мәишәтчә позғунлашыр, мә'нән чү-
рүјүр, нәтичәдә һәртәрәфли ифласа
уғрајырдылар. Тәкчә Һачы Кәрим
нәслинин нүфајәндәләри—Аға Мүр-
сәл, Әшрәф дејил, онларын очағына
кәлин кәлиб «бәхтәвәр» олмуш Мәр-
јәм, Сона кими бәдбәхтләр, ингилаб-
чы Зәки, тәрәггипәрвәр тачир Мәһәр-
рәм әми, мүтәрәддид зијалы Әһмәд,
зәиф ирадәли Јелена дөврүн башки-
чәлләндиричи бир сүр'әтлә инкишаф
едән һадисәләри бурулғанында һәрә-
си өзүнәмәхсус талеји, характери

илә тәзаһүр едән сурәтләр кими јад-
да галырлар.

Әдибин илк дәфә чап олунан әсәр-
ләри ичәрисиндә «Ики мүзтәриб...»
романы хүсусилә диггәти чәлб едир.
Бу роман озаманкы Азәрбајчан нәс-
ри үчүн орижинал бир үслубда ја-
зылмыш, әсәрдәки бүтүн әсас һади-
сәләр персонажларын мәктубларында
әкс олунмушдур. Һәм дә мараглы-
дыр ки, бу мәктублары әсәрин баш
гәһрәманлары кәнч Ситарә илә онун
севкилиси Чавад бир-биринә дејил,
һәр кәс өзүнүн рәфигәсинә вә досту-
на јазыр. Романда Ситарәнин—тә-
миз, әхлаглы, јүксәк мә'нәвијјатлы,
мәдәни вә савадлы бу гызын ибрәта-
миз, кәдәрли мачәрасы тә'сирли бәдии
ин'икасыны тапмышдыр. Бу ро-
ман Шаигин јарымчыг галмыш әсәр-
ләриндәндир. Бунунла белә, «Ики
мүзтәриб...» XX әсрин әввәлләрин-
дә јаранан јени Азәрбајчан романла-
рынын бир нүмунәси кими мараглы-
дыр. Бурада әдибин дөврүн сијаси
мәсәләләринә мүнасибәти ајдын һисс
олунур. Хүсусән о заманкы Азәр-
бајчан кәндинин дәрин ичтимаи бә-
лаларына Шаиг һәлә Ситарәнин ди-
ли илә бу чүр ишарә едирди: «Аһ,
билсәниз бу көј әһлинин һалы мәнә
нә гәдәр кәдәрләрими унутдурмуш!
Бу гаранлыг вә чәһаләтин тәһлүкә-
ли учурумуна јуварланмыш минләр-
лә заваллынын истигбалыны дүшү-
нүрәм».

Јухарыда гејд олундуғу кими,
Шаигин реализми Совет һакимијјәти
илләриндә јени мәзмунла зәнкинлә-
шәрәк сосиализм реализми сәвијјә-
синә гәдәр јүксәлмиш, онун бу дөвр-
дә јаздығы әсәрләр халгымызын је-
ни һәјат гуручулуғу ишинә бөјүк кө-
мәк етмишдир. Бу бахымдан хүсуси
әһәмијјәтә малик олан «Араз» ро-
манында јазычы әдәбијјатымызын
чох вачиб вә түкәнмәз мөвзу мәнбә-
ләриндән биринә—ингилаби кечми-
шимизә мүрачиәт етмишдир. Роман-
да әсримизин әввәлләриндә Бакынын
нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһлә-
ләрин дөзүлмәз һәјат вә иш шәраи-
ти, онларын ингилаби мүбаризә бај-
рағы алтында бирләшиб чаризмин вә
јерли буржуазијанын икигат зүлмү-
нә гаршы чыхышлары тәсвир олун-
мушдур. Әдиб өзү вахты илә јаз-
мышды ки, «Романдакы мүһүм һади-
сәләр Бакынын нефт рајонларынын
бириндә дүнјаја кәлиб орада јетишән
вә өз фәалијјәтини орада давам ет-
дирән бир фәһләнин һәјат вә мүба-
ризәси илә әлагәдар верилмиш, әсас
мәгсәд дә онун синфи шүурунун
ојанмасыны вә ингилаби һәрәката го-
шулмасыны көстәрмәк олмушдур».
Бу тәвазөкар мүәллиф е'тирафында
дејиләнләрлә јанашы, «Араз» дәрин
үмумиләшдирмә гүввәсинә малик бир
роман олуб, болшевикләр партијасы-
нын рәһбәрлији алтында Бакы про-
летариатынын ичтимаи әдаләтсизлик
әлејһинә, сосиализм уғрунда мүба-
ризәсини әсримизин әсл гәһрәман-
ларына хас олан колоритли бәдии
сурәтләр әсасында әкс етдирир. Араз
да, романдакы дикәр сурәтләр дә
һәјатдан алынмышдыр. Әдибин архи-
виндә бу романла әлагәдар топланды-
ғы зәнкин материал вардыр. Бунун-
ла белә, нә Араз, нә онун мәсләк
јолдашлары, нә дә онлара әкс чәб-
һәдә дајанан мәнфи сурәт вә һадисә-
ләр һәјатын чансыз шәкли дејил. Он-
лар гүввәтли јазычы тәхәјјүлүнүн,
сәнәткар үмумиләшдирмәсинин мәһ-
сулу олан чанлы бәдии сурәтләр-
дир. Шаиг һаггында тәдгигатлардан
бириндә доғру көстәрилдији кими, бу
романда әдиб истисмарчы гүввәләрин
нүмајәндәләрилә јанашы, чәмијјәтин
габагчыл, тәмиз, намуслу адамларыны
да, ингилабчылары да инандырычы
бәдии образлар васитәсилә тәсвир
етмишдир. «Мәишәт сәһнәләрилә
паралел верилән ингилаби мүбари-
зә сәһнәләри пролетар Бакысы һаг-
гында чанлы тәсәввүр ојадыр. ...Ша-
игин усталыгла јаратдығы Араз об-
разы ингилабчы Бакы пролетариа-
тынын бир сыра типик сифәтләрини
өзүндә чәмләшдирмишдир» (Әзиз
Мирәһмәдов. «Абдулла Шаиг», Ба-
кы, 1956, сәһ. 134—135).

***

А. Шаиг һәјатынын бүтүн мә'налы
илләрини халгын кәләчәји олан нәс-
лин тә'лим-тәрбијәсинә һәср етмиш
фәдакар мүәллимләрдән вә маариф
хадимләриндән бири олмушдур. Бә-
дии әдәбијјат А. Шаигин фасиләсиз
давам едән педагожи фәалијјәтиндә
шакирд вә тәләбәләринин мә'нәви
тәрбијәси ишиндә әвәзсиз рол ојна-
јан гијмәтли сәрвәт иди. Әдиб бу са-
һәдә програмлар тәртиб едир, дәрс-
ликләр һазырлајыр. Азәрбајчан
классикләринин јарадычылығындан,
рус вә дүнја әдәбијјатындан нүмунә-
ләр сечир, өзү дә бу нәчиб саһәдә јо-
рулмаг билмәдән гәләм ишләдир,
ушаглар үчүн бири-бириндән чази-
бәдар әсәрләрини јарадырды. Бу күн
һеч бир мүбалиғәјә јол вермәдән демә-
јә там әсасымыз вар ки, профессионал
бир ушаг јазычысы кими Азәрбај-
чан әдәбијјатында истәр ингилабдан
әввәл, истәрсә дә сонра өз хидмәт-
ләри илә Абдулла Шаигә бәрабәр
икинчи бир сәнәткар көстәрмәк чә-
тиндир. Бәлкә дә елә буна көрәдир
ки, јашымыздан асылы олмајараг,
бизим һәрәмизин гәлбиндә өзүнәмәх-
сус бир Шаиг кушәси вар: һәмишә
фүсункар, һәмишә тәравәтли бир
кушә! Бәлкә дә бу мүнис кушәнин
тәмәли һәрәсиндән бирчә бејт хатыр-
ладан ашағыдакы бакир ше'рләрлә
гојулуб?

Ај пипији ган хоруз,
Көзләри мәрчан хоруз!

Ала-була боз кечим,
Ај гоша бујнуз кечим!

Ај кичичик, солуг чүчәм,
Бојну буруг, јолуг чүчәм.

Гәләмә алынмасындан јетмиш ил-
дән артыг кечән бу ше'рләрдә о
гәдәр мәлаһәт вар ки, бағча јашлы
балаларын ширин дилиндән, дузлу
додагларындан сүзүлүб кәләндә елә
билирсән онларын Шаиг бабасы бу
күн дә јашајыр вә һәмин әсәрләрини
дә көрпәләрин сәһәрчијиндә охунмаг
үчүн тәзәчә јазыб. Бу ше'рләрә узун
өмүр вериб, дилләр әзбәри едән нә-
дир? Һәр шејдән әввәл онларын са-
дәлији, ајдынлығы, аһәнкдарлығы вә
тутуму, бүтүн бу кејфијјәтләрин
уғурлу говушмасындан ибарәт олан
поетик мүкәммәллик. Хоруз, кечи вә
чүчә һаггында ше'рләрин һәр бири
үччә-дөрдчә бејтдән ибарәтдир. Чох
мүхтәсәр, сон һәддә гәдәр лаконик
дүшүнүлмүш бу ше'рләрин һәр би-
ринин илк мисраларындача бир һеј-
ванын бир-ики ән сәчијјәви әламәти-
ни әкс етдирән конкрет портрети ја-
радылмышдыр. Шаигин күлләрә,
чичәкләрә, ағачлара, мејвәләрә, дағ-
лара, дәрәләрә, чајлара һәср олун-
муш ше'рләри дә беләдир. Һәјата
(бәлкә дә һәјатә десәк даһа дүз олар)
тәзәчә атылан дөрд-беш јашлы ба-
лалар үчүн бу ше'рләр онлары әһатә
едән аләмә ачылан ишыглы бир пән-
чәрәдир. Һәмин пәнчәрәдән бахан-
лар тәбиәтдә бу вахтадәк көрмәдик-
ләри, көрүб фәргинә вармадыглары
әламәтләр, рәнкләр, чаларларла гар-
шылашыр, бүтүн бунларын беләчә
ојнаг, ширин ифадәсиндән мәмнун
олур, она көрә дә һәмин ше'рләри
өмрү боју севә-севә хатырлајырлар.

Зәманәмизин ән көркәмли сәнәт-
карларындан бири, Ленин мүкафаты
лауреаты Едуардас Межелајтис өзү-
нүн «Кечә кәпәнәкләри» китабында
јазыр ки, «охучу шаирин өвладыдыр.
Шаир охучусуна күнәши көстәрмәли,
ону тәрбијә етмәлидир». Елә бил ки,
бу сөзләр өз шүурлу өмрүнү баш-
дан-баша халг маарифинә, јетишмәк-
дә олан нәслин идеја-естетик тәрби-
јәсинә һәср етмиш А. Шаигин јара-
дычылығы һаггында дејилмишдир.
Онун «Гочполад», «Тапдыг дәдә»,
«Зәһмәт вә зинәт», «Әдһәм», «Түл-
кү һәччә кедир» кими поемаларыны
мүталиә едән кәнч охучу, һәр шејдән
әввәл, мүдрик сәнәткарын инсан вү-
гары, азадлыг идеалы, мәсләк енги,
вәтәнпәрвәрлик, ел намусу вә јара-
дычы зәһмәт һаггында гәнаәтләри
дүнјасына говушуб онлары мәнимсә-

чан һәјатынын енсиклопедијасы адландырмаг мүмкүндүр.

Бир сыра гәләм јолдашлары илә бирликдә А. Шаиг дә Азәрбајчан әдәбијјатыны јени фикир, мөвзу, жанр, образ вә бәдии тәсвир васитәләрилә зәнкинләшдирән романтизм чәрәјанына мәнсуб олмушдур. Јарадычылыға ше'рлә башламыш А. Шаигин поезијасы романтик сәнәткарын ичтимаи тәлатүмләр, ингилаблар дөврү олан әсримизин әввәлләриндә јашадығы һәјәчанлары, дүшүнчәләр ахарыны изләмәк үчүн гијмәтли материал верир. Вәтәнпәрвәрлик дујғулары, халгын дүчар олдуғу бөјүк ичтимаи бәлалар Шаиг ше'ринин әсас мотивләрини тәшкил едир, әсәрләринә дәрин һүзн вә кәдәр ашылајырды. 1905-чи илдә јаздығы «Вәтән» ше'ри шаирин озаманкы әһвали-руһијјәсинин тәрчүманы олмаг бахымындан хүсусилә сәчијјәвидир:

Еј чешмимин өнүндә мүчәссәм
вәтән, вәтән!
Гәлбим кими әләмләрә һәмдәм
вәтән, вәтән!
Ахшам-сәһәр о күл үзүнү исладан
нәдир?
Көз јашларымы, јохса ки,
шәбнәм?
Вәтән, вәтән!

Мә'лум олдуғу кими, Шаиг бу ше'рини Шамахыја, әзиз достлары М. Ә. Сабирә вә А. Сәһһәтә көндәрмиш, онларын һәр икиси бу көзәл әсәрдән мүтәәссир олуб шаирә ше'рлә чаваб јазмышдылар.

1905—1907-чи илләр ингилабынын мәғлубијјәти нәтичәсиндә өлкәдә иртичанын гүввәтләнмәси бир чох гәләм јолдашлары кими Шаиги дә сон дәрәчә мә'јус етмиш, ше'рләриндәки һүзн вә кәдәр дујғуларыны даһа да дәринләшдирмишди:

Јенә дилсиз сүкут ичиндә бүтүн
Гаралар нур сачан дүшүнчәләрим,
Үрәјимдә сөнүр о гүввәләрим,
Јенә һәр шеј гара, чаһан күскүн.
(«Шикајәтләрим», 1908).

Доғармы бу јенилик бир һилалын
алтында?
Бу јер, бу көј, бу күнәш көһнә, бу
һәјат көһнә!
Идарә көһнә, бәшәр көһнә, каинат
көһнә,
Чаһан јашармы бу мүдһиш
завалын алтында?
(«Һәр шеј көһнә», 1909).

Ичтимаи һәјатын мүрәккәбликләри, тез-тез дәјишән һадисәләрин бурулғанлары ичәрисиндә бә'зән көрдүкләрини, ешитдикләринин диалектик маһијјәтинә вара билмәјән Шаигин гәләминдән арабир «Нијә учду?», «Бир улдуза» кими ше'рләр дә чыхырды. Бу әсәрләрин лирик гәһрәманы һәјатда архаланмаг үчүн ајдын ичтимаи бир гүввә тапа билмәдијиндән мәһдуддур. «Нијә учду?» ше'риндә о, Биринчи Дөвләт Думасынын гапанмасы мүнасибәтилә аһ-налә едир, икинчи ше'рдә исә әтрафы бүрүмүш азадлыг мүбаризәләринин далғалары арасына атылмагдан горхур, «раһиничаты» (хилас јолуну) сәмаларда арајыр... Лакин шаир үмидсизлијә гапылмыр, бу зүлм вә истисмар дүнјасынын мәһвәриндән сарсылачағына инам һиссини ифадә едән ше'рләр дә јазырды:

Инанын, достларым, мәнә инанын,
Бир заман мәһв олар бу истибдад!
Галар анчаг бу зүлмдән бир ад!
(«Парчалар», 1908).

Һәтта бә'зән Шаиг иртича гаршысында мүвәггәти олараг кери чәкилән гүввәләри арајыб-ахтарыр, онлары фәал мүбаризәјә руһландырмаг үчүн мүстәгим мүрачиәт руһунда чыхышлар да едирди. 1910-чу илдә јаздығы «Заманын ингилабчыларына» ше'ри бу чәһәтдән чох мараглыдыр:

Һардасыз, еј вәтән гајығчылары?
Галды дәрја үзүндә јелкәниниз.
Сусдунуз, јох сәда вә шивәниниз,
Еј елин шанлы һајғырығчылары!

...Әлдә етмәк үчүн бөјүк әмәли,
Горхмајын чүр'әт илә
галхышыныз,
Фыртына, далғаларла
чарпышыныз!
Ирәли, гәһрәманларым, ирәли!

Шәфәг атдығда, ја даһа еркән,
Инанын саһилә дәмир атарыг.
Бу гаранлыг думанларыударыг!
Сизи алгышлајар севимли вәтән!

Ингилабын гәләбәси сајәсиндә Азәрбајчан халгынын әлдә етдији азадлығы, үмумән Октјабр ингилабынын бәшәр тарихиндәки мүстәсна ролуну вә әһәмијјәтини тәрәннүм етмәк бахымындан А. Шаигин ән гијмәтли әсәрләриндән бири «Үч лөвһә. Октјабр ингилабына» ше'ридир. Триптих шәклиндә дүшүнүлмүш бу әсәрдәки лөвһәләрдән һәр бири халг тарихинин бир мәрһәләсиндәки ичтимаи вәзијјәтин (иртича, ингилаб вә галиб кәлмиш јени һәјат тәрзи) рәмзи кими көтүрүлмүшдүр. Биринчи лөвһәдә тәбиәтин көнүлләри иәрришан едән хәзан чағы тәсвир олунур. Бурада үфүгләр далғын, көјләр ләкәли, хәстә ағачлар бајғындырлар. Тәбиәтин бәзәји олан гумрулар, билдирчинләр сусдурулмуш, әтрафа шүбһәли бир сүкут чөкмүшдүр. Зирвәләрин ифтихары олан шаһинләр исә јалныз узагларда «сүзәр кими» көрүнүрләр.

Икинчи лөвһәдә бүтүн варлыг тәҹәррүшә кәлмишдир. Мәһвәр позулмуш, мәһшәр гопмушдур. Парчаланмыш сәманын алтында јер титрәјир, һәр шеји алт-үст едән бир гүвәнин гаршысында тәбиәт сәрхош кими инләјир. Чох шаиранә тәсвир едилән бу һадисәләр јалныз илк бахышда хаотик тә'сир бағышлајыр. Лөвһәнин сонларына доғру чарпышан гүввәләр реал көркәм кәсб едир, һадисәләр ајдын чизкиләрлә рәсм олунур:

Дикбаш, гүрурлу чамлар титрәрди
занбаг кими,
Даш үрәкли гајалар учурду јарпаг
кими.
Сел, вулкан фышгырырды јерин
һәјат дамары,
Көкүндән деврилирди күррәнин
шаһ дамары,
Чүрүк, чансыз көтүкләр ичин-ичин
јанырды,
Бир ингилаб ичиндә һәр шеј
јуварланырды.

Бешчилдлијин мүгәддимәсиндә һаглы олараг көстәрилдији кими, «А. Шаигин реализми М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә вә Ә. Сабир реализминин давамы олмагла бәрабәр, бир сыра јени хүсусијјәтләрә маликдир. Бу реализм совет дөврүндә сосиалист реализми сәвијјәсинә гәдәр инкишаф етди. Онун ингилабдан әввәлки әсәрләри көһнә һәјат вә тәфәккүр тәрзинә гаршы чеврилмишди; мүтәрәгги идејалары, ингилаби фикирләри јајыр, зәһмәткеш күтләләрин инсани һүгугларыны мүдафиә едирди» (Мирзә Ибраһимов). Шаигин бөјүк мәһәббәтлә јаратдығы Гурбан, («Мәктуб јетишмәди»), Аванес, Аслан («Интиһармы, јашамагмы»), Зәки («Әсримизин гәһрәманлары») кими образлары ичтимаи зүлмә мә'руз галыб кешмәкешләр ичәрисиндә јашадыгларына, һәјатын ағыр сынагларына мә'руз галдыгларына бахмајараг, мә'нән тәмиз, саф виҹданлы адамлардыр. Онларын пак дујғулары, нәчиб вә хејирхаһ һиссләр јувасы олан гәлби һәмишә дарда галанлара, зилләт чәкәнләрә көмәк етмәк, инсанлара хејир вермәк арзусу илә чырпыныр. Әдаләтсиз ичтимаи гурулушун капиталист истеһсал мүнасибәтләринин һөкм сүрдүјү, пулун, вар-дөвләтин бир чохларыны мә'нәвијјатча ејбәчәр һала салдығы кечмиш заманда чәмијјәтин јохсул тәбәгәләри арасындан бу чүр ишыглы образлары өз әсәрләринин мәркәзинә чәкмәк јазычынын вәтәндашлыг чәсарәти илә әлагәдар иди. Бу јолла Шаиг һәјатда һәр шеј үчүн ме'јары гызыл тәрәзисиндә вә әскинасда көрән кәрбәлаји гулулар, ага мүрсәлләр, әшрәф бәјләр дүнјасына гаршы чәкинмәдән мејдан охујурду.

«Мәктуб јетишмәди», «Көч» һекајәләри, «Әсримизин гәһрәманлары», «Ики мүзтәриб» романлары Шаигин ингилабдан әввәлки нәсринин гијмәтли нүмунәләридир. Хүсусән биринчи һекајә Азәрбајчан әдәбијјатында буржуа мүнасибәтләринин, фәһлә һәјатынын илк реалист тәсвирини верән әсәрләр сырасында (Н. Вәзировун «Пәһләвани-зәманә», Ә. Сабирин «Бакы фәһләләринә», А. Сәһһәтин «Әһмәдин гејрәти», С. Мусәвинин «Чаг--чуг», И. Мусабәјовун «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә») лајигли јер тутур. Сүжети кичик јашлы мәктәблиләрдән тутмуш ағсаггал әмәк ветеранларынадәк һамынын јадында галмыш бу әсәрин јалныз финалыны бир даһа хатырлатмаг истәјирик... Гујуда газ партламыш, Ҹәнуби Азәрбајчанда күлфәт гојуб чөрәк газанмаг үчүн Бакынын нефт мә'дәнләринә ишләмәјә кәлән бәдбәхт Гурбан бу партлајыш заманы һәлак олмушдур. Тәзәчә фонтан вурмуш нефтдән газаначағы гызылларын парылтысы көзләрини гамашдыран мә'дән саһиби Кәрбәлаји Гулу Гурбанын мејитинин гујуда галдығыны белә унутмушдур. Фәһлә јолдашлары Гурбанын палтарыны јығышдырыб көтүрәркән јерә бир мәктуб дүшүр. Онун үзәриндә: «Бу мәктуб Гурбанын ушагларынын анасына јетишәчәк» сөзләри јазылмышдыр. Сәфәр вә Танрыверди мәктубу ачы-ачы сүзәрәк: «Јазыг Гурбан, мәктуб јетишмәди» — дејә инләјирләр...

Бу һекајәнин сәрлөвһәсиндән башламыш сон чүмләсинә гәдәр бүтүн мәтниндә бир интизар руһу һакимдир. Кимсәсиз, көмәксиз, гәриб елдә күзәран едән јохсул Гурбан узаг дијарда башсыз галмыш ушагларынын интизарында, гызы Анаханым атасынын јоллајачағы күллү дәсмалын, оғлу Мәмиш гырмызы көјнәјин, онларын анасы исә Бакыдан әринин көндәрәчәји мәктубун вә азачыг пулун интизарындадыр. Гурбан белинә ип бағлајыб тәһлүкәли гујуја ендикдән сонра онун бајырда галмыш фәһлә јолдашлары Гурбанын ардынча бахырлар. Онлар да ағыр мадди еһтијач үзүндән гујунун ағушуна атылмыш јолдашларынын интизарындадырлар. Нечә күндән бәри бәтниндәки јаначағы пүскүрмәк билмәјән гују да әждаһа кими ағзыны ачыб гурбан интизарындадыр. Гышын дондуручу күнүндә гылынч кими кәсән сојугдан донмуш әлләрини овушдуран Молла Фәрзәли мәктуб јаздырмаг истәјән савадсыз мүштәринин интизарындадыр. Мә'дән саһиби милјончу Кәлбәлајы Гулу исә нөвбәти нефт гујусунун фонтан вурмасы, бәләликлә дә өзүнүн «газ вуруб газан долдурмасы» интизарындадыр. Беш-

«...—Мәктәбдә охујан, ушаглары көрдүнмү?

—Бәли көрдүм. Бүлбүл кими дәрс охујурдулар... Һәркаһ сизин мәктәбин ушаглары дағылмасајдылар...

Аға тәәччүблә:

—Мәкәр мәктәбин ушаглары дағылды?

—Бәли.

—Нә үчүн?

—Чүнки, мәктәб бағланандан сонра ушаглар дәхи дағылдылар.

Аға:

—Мәкәр, мәктәб бағланды ки, ушаглар да дағылдылар?

—Бәли.

—Нә үчүн?

—Чүнки мәктәбә хәрч олан пуллары вердиләр гәзетинизин иштираф хәрчинә вә гәзет бағландыгдан сонра о пул да батды.

—Мәкәр, гәзет бағланды?

—Бәли.

—Нә үчүн?

—Чәмијјәтинизин үзвләриндән бириси донос јазмышды, онун үчүн...» («Һәгигәт» гәзети, 30 декабр 1909-чу ил, № 5).

Бу парча илә «О олмасын, бу олсун» комедијасында Рүстәм бәј илә Сәрвәрин мүкалимәси арасында формача охшарлыг өз-өзүнә көрүнүр:

РҮСТӘМ БӘЈ — ...Бу саат башына бир патрон чахарам ки, бејнин дағылар.

СӘРВӘР—Патрону мән өзүм чахачағам.

РҮСТӘМ БӘЈ—Кимә?

СӘРВӘР—Өзүмә.

РҮСТӘМ БӘЈ—Бу нә сөздүр?

СӘРВӘР—Чүнки мән Күлназы өлдүрәндән сонра даһа өзүм јашамајачағам.

РҮСТӘМ БӘЈ (ачыглы)—Сән мәним гызымы өлдүрә билмәзсән.

СӘРВӘР—Сәнин хәбәрин олмајачагдыр.

РҮСТӘМ БӘЈ—Нә үчүн?

СӘРВӘР—Чүнки әввәлчә сәни өлдүрәчәјәм...» вә с.

Нәһајәт, Ү. Һачыбәјовун «Мүсәлман кәндлисинин сијаси сөһбәти» илә «О олмасын, бу олсун» комедијасындан мәшһур «О мәнә мејмун демәди?» мүкалимәсини формасына: «Монзә» фелјетону илә шадјаналыг мәчлисини ифша үсулуна көрә мүгајисә етсәк, фелјетончу мүһәрририн драматург-әдиб үчүн нечә бөјүк һазырлыг иши апардығына инанмаг олар.

Бәкир
НӘБИЈЕВ

60 ИЛ ХАЛГЫН ХИДМӘТИНДӘ

(АБДУЛЛА ШАИГИН «ӘСӘРЛӘРИ»НИН БЕШЧИЛДЛИЈИ)

Абдулла Шаигин «Әсәрләри»нин бешинчи чилдини охучулара тәгдим етмәклә «Јазычы» нәшријјаты һәлә 1966-чы илдә башланмыш нәчиб бир ишә јекун вурмушдур. Көркәмли әдиб, мүәллим вә ичтимаи хадим А. Шаигин зәнкин вә гијмәтли ирсинин тәртиб едилиб белә кениш һәчмдә, һәм дә күтләви тиражла чап олунмасы республикамызын әдәби-мәдәни һәјатында әламәтдар һадисәләрдән бириндир. Јетмиш сәккиз иллик өмрүнүн тәгрибән алтмыш илини доғма халгына, онун маариф вә мәдәнијјәтинин, әдәбијјат вә инчәсәнәтинин инкишафына тәмәннасыз хидмәтә һәср етмиш А. Шаиг кичикдән-бөјүјә, сајсыз-һесабсыз охучулары тәләбә вә шакирдләри халг һәјатынын һәмишә кур кәлән гајнагларындан гидаланан бир шаир кими, мәһсулдар насир вә драматург, јорулмаз алим вә мүтәрчим кими, көркәмли маариф хадими вә Азәрбајчан мүәллимләринин сынаглардан чыхмыш көһнә гвардијасынын кенералы кими танымышдыр.

А. Шаиг дәрин мә'налы вә рәнкарәнк бир ирс гојуб кетмишдир. Онун үч ингилаб, ики дүнја мүһарибәси, вәтәндаш мүһарибәси, Бөјүк Вәтән мүһарибәси кими мүхтәлиф сәчијјәли тарихи-ичтимаи һадисәләрлә бир дөврә тәсадүф едән јарадычылығында һәмин һадисәләрин чәмијјәтин инкишафына, инсанларын талејинә, психолокија вә характеринә тә'сири өзүнәмәхсус бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Һәссас вә нараһат сәнәткар гәлби, вәтәндаш вә мүәллим вичданы илә Шаиг һәмишә һәгигәти ахтармыш, кечдији јоллар, бә'зән мүрәккәб, зиддијјәтли олса да, ону чәмијјәтин мүтәрәгги гүввәләрилә бир сәнкәрә кәтирмиш, әдиб өз исте'дад вә һүнәрини, «һүчум едән синфин» (Мајаковски) сәрәнчамына вермишдир.

Әлимиздәки бешчилдликдә чохлу лирик ше'р, зүлм вә истисмар дүнјасыны лә'нәтләјән реалист һекајә, Гафгаз тәбиәтинин фүсункар көзәлликләрини әкс етдирән романтик әсәр, халг мүдриклији гајнагларындан су ичән пјес, һеч заман зәифләмәк билмәјән тәдгигатчы ахтарышларынын мәһсулу олан елми мәгалә, Азәрбајчанын ичтимаи-игтисади вә сијаси инкишафыны әкс етдирән публисист чыхыш, повест вә роман вардыр. Узун илләр давам етмиш әдәби-педагожи, елми вә ичтимаи фәалијјәтинин јекуну олан бу әсәрләрини нәзәрә алыб, В. Г. Белински мәшһур тә'бириндән истифадә едәрәк, А. Шаигин јарадычылығыны бөјүк бир тарихи дөвр үчүн Азәрбај-